

پژوهش‌نامه‌ی آموزش زبان فارسی به غیر فارسی‌زبانان

(علمی-پژوهشی)

سال سوم، شماره‌ی سوم (پیاپی ۸)، پاییز و زمستان ۱۳۹۳

بازنمایی دین در کتاب‌های آموزش زبان فارسی به غیر فارسی‌زبانان

ماندانا نوربخش

دانشیار گروه زبان‌شناسی - دانشگاه الزهرا

داود ملک‌لو

کارشناس ارشد آموزش زبان فارسی به غیر فارسی‌زبانان

چکیده

از آن‌جا که دین در جامعه‌ی ایران به‌عنوان بخشی مهم از فرهنگ ایرانی به شمار می‌رود و تعداد زیادی از فارسی‌آموزان غیرایرانی نیز زبان فارسی را جهت ادامه‌ی تحصیل در رشته‌های دینی می‌آموزند، پژوهش حاضر به بررسی نحوه‌ی بازنمایی و ارائه‌ی عناصر دین به فارسی‌آموزان در چهار کتاب آموزش فارسی به غیر فارسی‌زبانان در سطح پیشرفته می‌پردازد. این کتاب‌ها عبارتند از جلد هفتم کتاب آموزش فارسی جامعه‌المصطفی، جلد ششم کتاب آموزش فارسی جامعه‌الزهرا، جلد چهارم کتاب آموزش زبان فارسی (آزفا) و جلد چهارم مجموعه‌ی آموزش فارسی (تاریخ فرهنگ و تمدن ایران) تألیف صفارمقدم. به منظور انجام پژوهش، گفتمان دینی در این کتاب‌ها در سه حوزه «اسلام»، «سایر ادیان» و «گفتمان دینی» بی‌نشان طبقه‌بندی شده است. سپس نحوه‌ی بازنمایی هر گفتمان از طریق فرایندهای «فرانقش اندیشگانی» (طرح شده از سوی هلیدی)، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. نتایج، حاکی از غالب بودن «گفتمان دینی اسلامی» در کتاب‌های جامعه‌المصطفی و جامعه‌الزهرا، «گفتمان دینی سایر ادیان» در کتاب آزفا و «برابری سه گفتمان دینی بی‌نشان، اسلامی و سایر ادیان» در کتاب صفارمقدم است. در کتاب‌های مورد بحث، گفتمان اسلامی بیشتر با «فرایند مادی» بازنمایی شده که نشانگر معرفی اسلام به‌عنوان بخشی عملی، واقعی و پویا از زندگی و فرهنگ مردم ایران است. در گفتمان دینی بی‌نشان و گفتمان سایر ادیان، فرایند غالب، «فرایند رابطه‌ای» است که حاکی از شناساندن سایر ادیان و شناساندن دین به فارسی‌آموزان است. کتاب‌های جامعه‌المصطفی و جامعه‌الزهرا با اهداف دینی تألیف شده‌اند و گفتمان دینی این دو به لحاظ بسامد، ترتیب و پراکندگی فرایندها به یکدیگر شباهت دارد. گفتمان دینی اسلامی در کتاب صفارمقدم و کتاب آزفا، حاکی از تأکید نویسندگان بر جایگاه ایرانیان در دین اسلام و تأثیر آنان بر شکوفایی اسلام است.

کلیدواژه‌ها: بازنمایی دین، گفتمان دینی، دستور نظام‌مند نقش‌گرای هلیدی، فرانقش اندیشگانی، بند،

فرایندها

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۳/۱۱/۲۸

davidmaleklou@gmail.com

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۳/۹/۱۵

رایانشانی نویسنده مسئول (داود ملک‌لو):

۱. مقدمه

زبان خنثی نیست، بلکه حاوی باورها و جهان‌بینی گوینده یا نویسنده‌ای است که از زاویه‌ی خاص به دنیا می‌نگرد. زبان انعکاس‌دهنده‌ی ایدئولوژی و تفکر گوینده یا نویسنده‌ی آن است. پس هر آنچه که گفته یا نوشته می‌شود، در درون ساختار زبانی خود، دربردارنده‌ی باورها و نوع نگاه گوینده یا نویسنده است و او ارزش‌ها و باورهای خود را بر آنچه ارائه می‌کند، پیاده می‌سازد.

دین یکی از مقوله‌هایی است که نوع نگاه و ارزش‌گذاری انسان‌ها درباره‌ی آن با یکدیگر تفاوت دارد. افراد با دیدگاه‌های متفاوت به دین می‌نگرند و آن را با توجه به ارزش‌ها و باورهایشان در گفتمان خود نشان می‌دهند. در جامعه‌ی فارسی‌زبان ایران نیز دین جزئی مهم از زندگی و فرهنگ مردم است. در واقع، یکی از پایه‌های هویتی ملت ایران، هویت دینی است. ادیب‌زاده (۱۳۸۷: ۷۲) درباره‌ی قدرت و سابقه‌ی هویت دینی ایرانیان می‌نویسد «دیوار دینی در جامعه‌ی ایرانی شاید به قدمت دیوار چین نباشد که جهان خارجی را از بیابان‌گردان وحشی متمایز می‌کرد، اما از دیوار ایدئولوژیک برلین سابق که جهان سوسیالیستی را از جهان سرمایه‌داری جدا می‌کرد، قدیمی‌تر است و سابقه‌ای چندقرنی دارد».

علاوه بر اهمیتی که دین در فرهنگ فارسی‌زبانان دارد، بسیاری از فارسی‌آموزان نیز زبان فارسی را با انگیزه‌های دینی و برای مطالعات دینی در ایران می‌آموزند. برای آموزش زبان، متناسب با دوره یا هدف، کتاب‌هایی تألیف می‌شوند. کتاب‌ها یکی از جایگاه‌هایی هستند که نویسندگان، ایدئولوژی و باورهای خود را در آنها ابراز می‌کنند. کتاب‌های آموزش فارسی به غیرفارسی‌زبانان نیز از این قاعده مستثنا نیستند و مانند هر گفتمان دیگری از ایدئولوژی و تفکر نویسندگان خود الگو می‌گیرند.

در همین راستا، پژوهش حاضر به بررسی ایدئولوژی دینی ارائه شده به فارسی‌آموزان می‌پردازد. همچنین، تفاوت در نوع نگاه نویسندگان این کتاب‌ها به دین و وجوه تفاوت و تشابه گفتمان دینی در آنها، از منظر فرانش اندیشگانی هلیدی بررسی می‌شود. بدیهی است که تفاوت در نوع نگاه به هر موضوع در کتاب‌ها، نتایج و اهداف آموزشی متفاوتی را در بردارد. کتاب‌های مورد بررسی عبارتند از

- جلد هفتم کتاب آموزش فارسی به فارسی مرکز جامعه‌المصطفی

- جلد ششم کتاب آموزش فارسی جامعه‌الزهره

- جلد چهارم کتاب آموزش زبان فارسی (آزفا)

- جلد چهارم مجموعه‌ی آموزش فارسی، با عنوان «تاریخ فرهنگ و تمدن ایران» تألیف صفارمقدم

که در بخش‌های بعدی درباره‌ی این کتاب‌ها توضیحات بیشتری داده خواهد شد. پس از بررسی این کتاب‌ها به پرسش‌های زیر پاسخ داده خواهد شد:

۱) به‌طور کلی، در کتاب‌های آموزش فارسی جامعه‌المصطفی، جامعه‌الزهرا، آزفا و صفارمقدم، ایدئولوژی و ادیان با کدام یک از فرایندهای مادی، رابطه‌ای، ذهنی، کلامی، وجودی و رفتاری بازنمایی شده‌اند و تفسیر آن چیست؟

۲) تفاوت و تشابه بازنمایی ایدئولوژی دینی در کتاب‌های فوق چگونه است؟ دیدگاه کلی این پژوهش، برگرفته از مکتب زبان‌شناسی نقش‌گرا است که در ادامه، به توضیح خلاصه‌ای درباره‌ی این مکتب و معرفی مقوله‌هایی همچون «فرانقش‌اندیشگانی»، «فرایندها» و «رابطه‌ی واژه‌ها و ایدئولوژی» می‌پردازیم.

۲. نقش‌گرایی؛ زبان و ایدئولوژی

زبان‌شناسی نقش‌گرا با پژوهش‌های زبان‌شناسان مکتب پراگ همچون یاکوبسن و هم‌زمان با تشکیل حلقه‌ی زبان‌شناسان پراگ در سال ۱۹۲۶ آغاز شد. جوهره‌ی این رویکرد این است که زبان، محصول تکامل نظام‌های ارتباطی حیوان‌گونه است و ساختارها و عناصر زبانی، برای پاسخ دادن به نیازهای ارتباطی خلق می‌شوند، تغییر می‌کنند، حذف می‌شوند و فراگرفته می‌شوند.

به گفته‌ی دبیرمقدم (۱۳۸۴: ۱۲۱) از میان گونه‌های مختلف نقش‌گرایی، برجسته‌ترین گونه‌ی آن، دستور نظام‌مند نقش‌گرای^۱ هلیدی است. بنا به گفته‌ی باتلر (۲۰۰۴: ۷۰۱)، «بعد اجتماعی در دستور نظام‌مند نقش‌گرای هلیدی بیشتر از سایر نظریه‌های نقش‌گرایی توسعه داده شده است. از این‌رو، می‌توان رویکرد نقش‌گرای هلیدی را یک رویکرد گفتمان‌مدار دانست که واحد مطالعه‌اش متن و گفتمان یا کلام است».

مشخصه‌های اصلی دستور نظام‌مند نقش‌گرا، در دو مفهوم پایه‌ای نظام^۲ و نقش^۳ نمود یافته‌اند (مهاجر و نبوی، ۱۳۷۶: ۱۴). این رویکرد چنان طرح شده که بتواند چگونگی زبان را در بافت تعیین کند. در این دیدگاه، زبان نظامی منزوی نیست، بلکه بارآورده‌ی^۴ جامعه و متناسب با نیازهای جامعه و انسان است. یعنی هر عنصری در زبان می‌تواند با ارجاع به چگونگی کاربرد زبان تبیین شود. این دستور، دستوری است که تمامی واحدهای یک زبان را نسبت با کل و همچون عنصری نقشی تفسیر می‌کند (هلیدی و حسن، ۱۹۸۵).

1. systemic functional grammar

2. system

3. function

4. amplify

از دیدگاه هلیدی، هر زبان به‌طور هم‌زمان سه نقش را ایفا می‌کند. وی این نقش‌ها را فرانش‌های^۱ می‌نامد و آن را به سه دسته‌ی اندیشگانی^۲، بینافردی^۳ و متنی^۴ تقسیم می‌کند (هلیدی و متیسن، ۲۰۰۴: ۲۹). این پژوهش در حوزه‌ی فرانش‌های اندیشگانی زبان قرار دارد. از طریق فرانش‌های اندیشگانی، گوینده یا نویسنده، تجربه‌ی خود از پدیده‌های دنیای واقعی را تجسم می‌بخشد (همان).

فالر (۱۹۹۴: ۷۰) بخشی از «فرانش‌های اندیشگانی» را مفهوم «گذرایی»^۵ می‌داند که یک مفهوم پایه‌ای معنایی در این نظام دستوری است. هلیدی، اصطلاح گذرایی را یک مفهوم قدرتمند معنایی تعریف می‌کند که چگونگی بازنمایی معنا در بند^۶ را نشان می‌دهد. به گفته‌ی وی، گذرایی نشان می‌دهد که چگونه کاربران کاربران زبان، تصور ذهنی خود از واقعیت را در قالب زبان تجسم می‌بخشند و چگونه تجربه‌ی خود از دنیای اطرافشان را توضیح می‌دهند. با این تعبیر، بازنمایی‌ها حاکی از سوگیری، استفاده‌ی ابزاری و ایدئولوژیکی در گفتمان هستند. از این نظر می‌توان گفت گذرایی به انتقال یا بازنمایی ایده‌ای می‌پردازد و بنابراین، بخشی از فرانش‌های اندیشگانی زبان است (هلیدی، ۱۹۹۴: ۱۰۶).

به گفته‌ی هلیدی و متیسن (۲۰۰۴: ۱۷۰)، زبان، انسان‌ها را قادر می‌سازد برای درک آنچه که در درون و اطرافشان می‌گذرد، تصویری ذهنی از واقعیت بسازند. در این جا نقش «بند» مهم است؛ زیرا به اعتقاد ایشان، اولین برداشت ما از تجربه این است که تجربه، مجموعه‌ای از «روی دادن‌ها»^۷ است؛ یعنی اتفاق افتادن، انجام دادن، احساس کردن، معنا دادن، بودن و شدن. تمام این «روی دادن‌ها» در دستور بند طبقه‌بندی می‌شوند. بنابراین، بند علاوه بر این که شیوه‌ای برای عمل، یعنی دادن و گرفتن کالاها و خدمات و اطلاعات است، شیوه‌ای برای بازتاب است؛ یعنی شیوه‌ای است که در آن، دستور در گونه‌های بی‌پایانی از جریان رویدادها مجال بروز می‌یابد. آنها نظام دستوری را که این امر در آن محقق می‌شود، گذرایی معرفی می‌کنند. به گفته‌ی آنها نظام گذرایی، دنیای تجربه را در مجموعه‌ی قابل‌کنترلی از انواع فرایندها تفسیر می‌کند. این عنصر فرایند، مهمترین سازه‌ی بند است و ملاک تقسیم‌بندی متن به بندهای سازنده‌ی آن به شمار می‌رود. انگاره‌ی دستور بند به‌طور کلی از سه بخش تشکیل شده است:

(۱) فرایندی که در گذر زمان گسترش می‌یابد.

(۲) شرکت‌کنندگان^۸ فرایند

1. metafunction
2. ideational
3. interpersonal
4. textual
5. transitivity
6. clause
7. happenings
8. participants

۳) عناصر پیرامونی^۱ فرایند

ترکیب این عناصر، الگویی برای تفسیر تجربه‌ی ما از آنچه در حال «روی دادن» است، به دست می‌دهد؛ شرکت‌کنندگان که عناصر دست‌اندرکار فرایند می‌باشند، یا عامل فرایند هستند، یا فرایند بر آنها اعمال می‌شود و/یا از فرایند بهره می‌برند. بنابر جریان ارتباط و بافت موقعیتی، گاه شرکت‌کنندگان در صورت کلام حضور ندارند. عناصر پیرامونی فرایند یا شرایط پیرامونی، زمان و مکان و شیوه‌ی عمل و وسایل و اسباب و شرایط فرایند را رقم می‌زنند. حضور این عناصر در بند اجباری نیست، اگرچه در بیشتر جمله‌ها و بندهای زبان حاضرند (مهاجر و نبوی، ۱۳۷۶: ۴۱-۳۹).

فرایندها به شش دسته‌ی مادی، رابطه‌ای، ذهنی، وجودی، کلامی، و رفتاری تقسیم می‌شوند. به گفته‌ی هلیدی و متیسن (۲۰۰۴: ۱۷۰) فرایندهای مادی، ذهنی و رابطه‌ای، «فرایندهای اصلی» و فرایندهای کلامی، وجودی و رفتاری، «فرایندهای فرعی» در نظام گذرایی زبان انگلیسی هستند. در ادامه، به توضیح مختصری درباره‌ی هر فرایند پرداخته می‌شود.

«فرایند مادی»^۲ بر انجام گرفتن کاری یا رخ دادن حادثه‌ای دلالت می‌کند؛ این کار یا واقعه می‌تواند فیزیکی باشد، مانند دویدن و یا غیرفیزیکی، مانند درخواست کردن؛ مثال: دیشب روباه از جایش پرید.

دیشب	روباه	از جایش	پرید
شرایط	کننده (کنش‌گر) ^۳	شرایط	فرایند مادی

«فرایند رابطه‌ای»^۴ به چگونگی بودن چیزها و پدیده‌ها اشاره دارد و اغلب با فعل «بودن» بیان می‌شود؛ فرایندهای رابطه‌ای به دو دسته تقسیم می‌شوند: اسنادی^۵ و شناسایی^۶. شرکت‌کنندگان بندهای اسنادی عبارتند از مسندالیه (حامل)^۷ و مسند (=ویژگی)^۸. رابطه‌ی اسنادی به سه صورت امکان‌پذیر است: صفتی^۹، ملکی^{۱۰} و شرایطی^{۱۱}. مثال‌های زیر نشان‌دهنده‌ی رابطه‌ی اسنادی هستند:

1. circumstantial elements

2. material

3. actor

4. relational

5. attributive

6. identifying

7. carrier

8. attribute

9. intensive

10. possessive

11. circumstantial

مثال: ۱. مریم، شاعر است.

مریم	شاعر	است
حامل	ویژگی	فرایند رابطه‌ای (صفتی)

۲. شادی، پیانو دارد.

شادی	پیانو	دارد
حامل	ویژگی	فرایند رابطه‌ای (ملکی)

۳. جلسه، روز جمعه است.

جلسه	روز جمعه	است
حامل	ویژگی	فرایند رابطه‌ای (شرایطی)

در فرایند رابطه‌ای از نوع «شناسایی»، به یک چیز، هویتی نسبت داده می‌شود. شرکت‌کنندگان این فرایند عبارتند از شناسا(=شناسنده)^۱ و شناخته^۲. مثال زیر نشان‌دهنده‌ی رابطه‌ی شناسایی است. حمید، همان شاعر است.

حمید	شاعر	است
شناخته	شناسنده	فرایند رابطه‌ای (شناسایی)

در این مثال «شاعر»، اسم یا صفت نیست، بلکه وسیله‌ی شناسایی حمید است. تفاوت بندهای اسنادی و شناسایی در این است که بندهای شناسایی، برگشت‌پذیر^۳ هستند، یعنی در آنها می‌توان جای شناخته و شناسا را با هم عوض کرد؛ به‌عنوان مثال:

۱. سارا، رهبر گروه است / رهبر گروه، سارا است.

ولی بندهای اسنادی این خصوصیت را ندارند.

۱. سارا، عاقل است.

۲. *عاقل، سارا است.

1. identifier
2. identified
3. reversible

«فرایند ذهنی»^۱ بر احساس، اندیشه و ادراک دلالت دارد؛ مانند دانستن؛ مثال: من از مگس متنفرم.

متنفرم	از مگس	من
فرایند ذهنی	پدیده ^۳	حس گر ^۲

«فرایند وجودی»^۴ از موجودیت یا هستی پدیده‌ای سخن می‌گوید؛ مانند وجود داشتن و قرار داشتن؛ مثال: کتاب روی میز قرار دارد.

کتاب	روی میز	دارد
موجود ^۵	شرایط	فرایند وجودی

«فرایند کلامی»^۶ فرایندی است با فعل‌هایی که همه از نوع «گفتن» هستند و بیشتر در بندهای مرکب ظاهر می‌شوند؛ مانند گفتن و فرمودن؛ مثال: امید به دشمنانش تهمت ناروایی زد.

امید	به دشمنانش	تهمت ناروایی زد
گوینده	گیرنده ^۷	فرایند کلامی

«فرایند رفتاری»^۸ دربرگیرنده‌ی رفتارهای گوناگون جسمی و روانی یک موجود جان‌دار است؛ مانند گریستن؛ معمولاً بندهای رفتاری تنها شامل رفتارگر^۹ و فرایند هستند. مثال: آرام باش، دارم فکر می‌کنم.

دارم فکر می‌کنم
فرایند رفتاری

در دستور نظام‌مند نقش‌گرای هلیدی، فرض بر آن است که فرایند معنایی و شرکت‌کنندگانی که با استفاده از عبارت‌های اسمی و فعلی خاص در یک بند بیان شده‌اند، آن چیزی هستند که ما فکر می‌کنیم در جهان جاری است. با استفاده از انتخاب‌های انجام شده از میان مجموعه‌ی محدودی از انواع فرایندها و

1. mental
2. sensor
3. phenomena
4. existential
5. existent
6. verbal
7. receiver
8. behavioral
9. behavior

نقش‌های شرکت‌کنندگان که در دستور بند و به خصوص در فعل بیان شده‌اند، ما دیدگاه خود را از واقعیت مشخص می‌کنیم (تولان، ۱۳۸۶: ۱۹۶).

همچنین، ویژگی اندیشگانی زبان، امکان انتقال تجربیات و جهان‌بینی فرد را در ساخت خود فراهم می‌آورد. از آن‌جا که زبان بازتاب‌دهنده‌ی تجربه‌ها و باورهای پنهان‌گوینده/نویسنده است، نقش اندیشگانی، رابطه‌ی زبان را با گوینده/نویسنده مشخص می‌کند. گوینده/نویسنده ساختار زبان را به هر گونه که به‌کار ببرد، معنا و مفهوم ایدئولوژیکی خاصی از آن بر می‌آید. یکی از جنبه‌های ایدئولوژی، انتخاب واژگانی در زبان فرد است.

به باور هلیدی و متیسن (۲۰۰۴: ۲۹) «تمام جنبه‌های تجربی انسان، به‌طور کامل، در زبان پیکربندی شده و به معنا تبدیل می‌شوند. یکی از جنبه‌های نمود تجربی انسان در زبان، نمود از طریق واژه‌ها است». نوع واژه‌هایی که هر فرد در گفتار یا نوشتار خود به‌کار می‌گیرد، رابطه‌ی مستقیمی با تجربه و ایدئولوژی وی دارد. نوع انتخاب واژه‌ها برای نام‌گذاری افراد یا اشیا، نشان‌دهنده‌ی نوع دیدگاهی است که در مورد آنها داریم. نوع واژه‌های هر فرهنگ، بازنمایی جهان را در آن فرهنگ نشان می‌دهد، زیرا واژه‌ها بر اساس نیازهای ایدئولوژیک آن فرهنگ، جهان را بازنمایی می‌کنند.

فرکلاف (۱۳۷۹) معتقد است که «به‌کار بردن واژه‌های بحث‌برانگیز ایدئولوژیکی، حتی در صورت اشاره‌ی نویسنده به معنای بی‌نشان‌تر و غیرایدئولوژیک آنها، حاوی بار ایدئولوژیک است؛ زیرا تمام معناها یک واژه‌ی چندمعنایی، دارای یک هسته‌ی مشترک معنایی هستند، که در این موارد، نویسنده در زیر پوششی معناشناسانه، غیرمستقیم معنی اصلی خود را بیان می‌کند. روابط معنایی مانند هم‌معنایی، شمول معنایی و تضاد بین واژه‌ها نیز گفتمان ایدئولوژیکی مؤلف را مشخص می‌سازند. همچنین، «عبارت‌بندی افراطی»^۱ یعنی زمانی که تعداد زیادی از واژه‌های هم‌معنا یا تقریباً هم‌معنا در عبارت‌بندی متن وجود دارد، نشان‌دهنده‌ی تمرکز و تأکید نویسنده بر آن جنبه از واقعیت است». تحلیل واژگانی و حوزه‌های معنایی مربوط به آنها ابزارهایی است که در تحلیل متن از نظر معنای اندیشگانی بسیار مورد توجه است. با استفاده از این ابزار، ایدئولوژی‌های پنهان در متون را می‌توان رمزگشایی نمود. این ابزارها نشان می‌دهد که چگونه به‌کارگیری واژه‌ها می‌تواند موضوعی را برجسته‌سازی کرده یا به حاشیه براند.

۳. روش پژوهش

در این پژوهش، چهار جلد کتاب مورد بررسی قرار گرفتند که مشخصات‌شان در جدول (۱) آمده است. این کتاب‌ها که مربوط به سطح پیشرفته‌ی آموزش زبان فارسی به غیرفارسی‌زبانان هستند، منتخبی از مجموعه

^۱. extreme phrase

کتاب‌هایی‌اند که طی ۲۰ سال اخیر در داخل ایران تألیف شده و در مراکز آموزش فارسی به غیرفارسی‌زبانان در ایران و بعضی از مراکز آموزش فارسی در خارج از ایران تدریس می‌شوند.

جدول ۱. مشخصات کتاب‌های مورد بررسی

ردیف	نام کتاب	نام مؤلف / مؤلفان	سال انتشار	نام ناشر	سطح کتاب	تعداد درس	تعداد صفحات
۱	آموزش فارسی به فارسی (جلد ۷)	اصغر فردی، احمد زهرایی، جعفر مؤمنی	۱۳۸۷	انتشارات جامعه‌المصطفی	پیشرفته	۲۰	۲۲۰
۲	آموزش زبان فارسی (جلد ۶)	س. ف. رسولی موسوی	۱۳۸۷	انتشارات جامعه‌الزهرا	پیشرفته	۱۷	۲۵۹
۳	زبان فارسی (جلد ۴) (تاریخ فرهنگ و تمدن ایران)	احمد صفارمقدم	۱۳۸۲	انتشارات شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی	پیشرفته	۱۶	۲۶۸
۴	آموزش زبان فارسی (آزفا) جلد ۴	یدالله ثمره	۱۳۷۲	انتشارات بین‌المللی الهدی	پیشرفته	۱۵	۳۵۲

داده‌های این پژوهش، بندها و واژه‌های دینی موجود در سرتاسر چهار کتاب فوق است. روش نمونه‌گیری، روش سرشماری است و واحد نمونه‌گیری، بند است (کلیه‌ی بندهایی که در آنها از واژه‌های مربوط به حوزه‌ی ادیان و مذاهب مانند اسلام، مسیحیت، زرتشتی و... در کلیه‌ی درس‌ها، تمرین‌ها و فعالیت‌ها استفاده شده است). روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و روش تحلیل، کیفی-کمی است.

یکی از ابزارهای این پژوهش، واژه‌ها و حوزه‌های معنایی مربوط به آنها است. همان‌طور که گفته شد، تحلیل واژگان و حوزه‌های معنایی مربوط به آنها، ابزاری است که در تحلیل متن به‌کار می‌رود. داده‌ها به این ترتیب به دست آمده که تمام واژه‌های دینی موجود در کتاب‌ها استخراج و در حوزه‌ی معنایی «اسلام»، «سایر ادیان» و حوزه‌ی دینی «بی‌نشان» طبقه‌بندی شده است. حوزه‌ی معنایی «اسلام» شامل واژگانی مانند نماز، حضرت محمد (ص)، امام صادق (ع)، شیعه و مانند اینها می‌شود. حوزه‌ی معنایی «سایر ادیان» شامل واژگانی مانند زرتشت، دین مهر، مانوی، موسی، عیسی، مسیح و مانند اینها می‌شود. حوزه‌ی معنایی دینی «بی‌نشان» نیز واژگانی همچون خدا، دعا، ایمان، خداپرستی و... را دربرمی‌گیرد.

علت انتخاب این سه حوزه‌ی معنایی، بسامد زیاد واژه‌های مربوط به هر کدام از این حوزه‌ها در کتاب‌ها بوده و به همین دلیل، اسلام به دلیل بسامد بیشتر نسبت به سایر ادیان، به‌طور جداگانه بررسی شده است. سایر ادیان نیز که شامل مسیحیت، زرتشتی، یهودی و... هستند به دلیل بسامد کمتر واژه‌هایشان، در یک حوزه قرار گرفتند. واژه‌هایی هم که در هیچ یک از این دو حوزه قرار نگرفته‌اند، ولی دارای بار دینی و اعتقادی هستند، در حوزه‌ی بی‌نشان قرار گرفته‌اند. برای گزینش واژه‌هایی با بار دینی و همچنین تعیین

حوزه‌ی واژه‌ها، به هم‌نشینی^۱ و باهم‌آیی^۲ واژه‌ها توجه شده است؛ زیرا بافت تا حد زیادی کمک می‌کند که تشخیص بدهیم که یک واژه در کدام حوزه‌ی معنایی قرار دارد.

در مرحله‌ی بعد، تک‌تک بندهایی که در بردارنده‌ی واژه‌های مورد نظر بودند، از منظر «فرایندها» مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند و فرایندهای مادی، رابطه‌ای، ذهنی، وجودی، کلامی و رفتاری به کار رفته در گفتمان دینی در سه حوزه‌ی ذکر شده برای هر کدام از کتاب‌ها به دست آمد. همچنین، برای تحلیل داده‌ها از نرم‌افزار اسپاس‌اس‌اس و نمودار نیز استفاده شده است.

۴. یافته‌های پژوهش

در ادامه، به‌طور خلاصه به بیان نتایج تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های حاصل شده می‌پردازیم. این بخش شامل قسمت‌ها مختلفی مانند «شباهت و تفاوت به‌کارگیری واژه‌های دینی در کتاب‌ها» «فرایندهای به کار رفته در گفتمان دینی هر کتاب»، «بازنمایی اسلام» و... می‌شود.

۱.۴. شباهت و تفاوت نسبت استفاده از واژه‌های دینی در کتاب‌ها

همان‌طور که گفته شد، ابتدا تمام واژه‌هایی که بار دینی داشتند در تمام درس‌های چهار جلد کتاب مشخص شد. در جدول (۲)، نمونه‌ای از حوزه‌های معنایی دینی در کتاب «آزفا» به علت خلاصه‌تر بودن آن نشان داده شده است. این تحلیل برای سه کتاب دیگر نیز انجام شده است، اما در این جا به ذکر این نمونه‌ی کوتاه بسنده می‌کنیم.

جدول ۲. انواع حوزه‌های معنایی دینی در کتاب «آزفا»^۳

شماره‌ی درس	واژه‌های حوزه‌ی معنایی اسلام	واژه‌های حوزه‌ی معنایی سایر ادیان	واژه‌های حوزه‌ی معنایی دینی بی‌نشان
درس ۱	*	*	*
درس ۲	قرآن (۱)، سجاده (۲)	*	*
درس ۳	*	*	*
درس ۴	*	*	*
درس ۵	*	*	*
درس ۶	*	پاپ (۱)	الهی (۱)، دینی (۱)، دین (۱)، شریعت (۱)، پروردگار (۱)
درس ۷	مسلمان‌ها (۱)، اسلام (۱)	*	دین (۱)

۱. syntagmatic

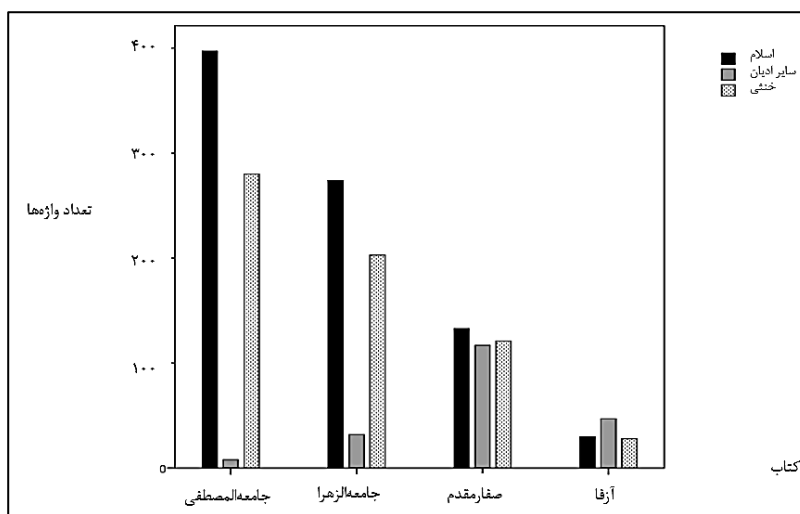
۲. collocation

۳. در این جدول، عدد کنار هر واژه یا اصطلاح، نشانگر میزان بسامد آن در هر درس می‌باشد.

ادامه‌ی جدول ۲. انواع حوزه‌های معنایی دینی در کتاب «آزفا»^۱

شماره‌ی درس	واژه‌های حوزه‌ی معنایی اسلام	واژه‌های حوزه‌ی معنایی سایر ادیان	واژه‌های حوزه‌ی معنایی دینی بی‌نشان
درس ۸	*	*	معنوی (۲)، خدا (۱)، خداشناسی (۱)
درس ۹	*	*	توکل به خداوند (۱)
درس ۱۰	*	*	*
درس ۱۱	*	*	*
درس ۱۲	مؤمنان (۱)	*	خداوند (۱)
درس ۱۳	اسلام (۴)، اسلامی (۱۰)، مسلمان (۱)، دین شیعه (۱)	اوستا (۲)، زردشتیان (۵)، اوستایی (۲)، گات‌ها (۲)، یشت‌ها (۱)، ویسپرد (۱۱)، وندیداد (۱)، خرده‌اوستا (۱)، زردتشت (۵)، پیغمبر ایرانی (۱)، اهورامزدا (۳)، زردتشتی (۳)، امشاسپند (۱)، اهریمن (۱)، ایزدان (۱)	خداوند (۲)، بهشت (۱)، دوزخ (۱)، صراط (۱)، فرشته (۲)، شیطان (۱)
درس ۱۴	اسلام (۲)، مسلمانان (۱)	یهودیان (۱)، آیین مسیح (۱)، کریسمس (۱)، مسیحیان (۱)	رب (۱)، خداوند / خدا (۳)، گناه (۱)
درس ۱۵	*	کریسمس (۱)، مسیحیان (۱)	خدا (۲)

پس از استخراج واژه‌های دارای بار دینی در هر کتاب و شمارش آنها، نتایج به دست آمده را در نمودار (۱) نشان داده‌ایم.

نمودار ۱. حوزه‌های معنایی دینی در هر کتاب

^۱ در این جدول، عدد کنار هر واژه یا اصطلاح، نشانگر میزان بسامد آن در هر درس می‌باشد.

همان‌طور که در نمودار فوق می‌بینیم، در کتاب جامعه‌المصطفی، تفاوت بین بسامد واژه‌های اسلام و سایر ادیان بسیار چشمگیر است. در این کتاب، بازنمایی اسلام بسیار برجسته‌تر از سایر ادیان و نیز بیشتر از واژه‌های دینی بی‌نشان است.

در کتاب جامعه‌الزهرا نیز مانند کتاب جامعه‌المصطفی اسلام بسیار پررنگ‌تر از سایر ادیان نمود پیدا کرده است. این دو کتاب از لحاظ پراکندگی واژه‌ها در سه حوزه‌ی معنایی اسلام، سایر ادیان، و بی‌نشان، با یکدیگر شباهت دارند و می‌توان گفتمان دینی این دو کتاب را «اسلامی» قلمداد کرد.

در کتاب صفارمقدم، تفاوت حوزه‌ی اسلام، بی‌نشان و سایر ادیان زیاد نیست و می‌توان این سه حوزه را در این کتاب تقریباً برابر دانست. در این کتاب، سایر دین‌های ایرانی مانند زرتشتی، مانوی، دین مهر و... نیز به زبان‌آموزان معرفی شده‌اند. در کتاب آرفا، برخلاف سه کتاب فوق، حوزه‌ی معنایی سایر ادیان پررنگ‌تر است و حوزه‌ی معنایی دینی بی‌نشان و اسلام تقریباً برابر هستند.

به‌طور خلاصه در کتاب جامعه‌المصطفی و کتاب جامعه‌الزهرا، بازنمایی اسلام بسیار برجسته‌تر از سایر کتاب‌ها است و در کتاب صفارمقدم، این سه حوزه‌ی معنایی دینی، بازنمایی یکسانی داشته‌اند. در کتاب «آرفا» که واژه‌های دینی بسیار کمتری نسبت به سایر کتاب‌ها دارد، برجسته‌ترین حوزه‌ی معنایی دینی، حوزه‌ی سایر ادیان و مخصوصاً دین زرتشتی است.

۲.۴. فرایندهای استفاده شده در گفتمان دینی هر کتاب

پس از استخراج واژه‌ها و بندهای دینی از هر درس و فهرست کردن این بندها در هر کتاب و تعیین حوزه‌ی آنها، تک‌تک بندها به لحاظ استفاده از فرایندها و شرکت‌کنندگان فرایند به‌طور جداگانه تجزیه و تحلیل شدند. نمونه‌هایی از تجزیه و تحلیل بندها در جدول‌های زیر نشان داده شده است.

جدول ۳. نمونه‌ای از تجزیه و تحلیل فرایندهای حوزه‌ی اسلام در مورد کتاب جامعه‌المصطفی

نوع فرایند	فرایند و شرکت‌کنندگان فرایند
فرایند مادی	(۱) فرایند: شکست‌دادند؛ کنش‌گر: مسلمانان؛ کنش‌پذیر^۱: مشرکان قریش (۲) فرایند: کشته‌شدند؛ کنش‌پذیر: گروهی از مسلمانان (۳) فرایند: آسیب‌رسیدن؛ هدف: پیامبر خدا (۴) فرایند: روی داد؛ کنش‌پذیر: جنگ سخت؛ شرایط: میان مسلمانان و مشرکان و کفار (۵) فرایند: فرستادن؛ کنش‌گر: پیامبر؛ کنش‌پذیر: مصعب‌بن‌عمیر به همراه یکی دیگر از اصحاب خود (۶) فرایند: یاد دهند؛ کنش‌پذیر: اسلام و قرآن (۷) فرایند: پیمان بستند؛ کنش‌گر: هفتاد و سه نفر زن؛ دریافت‌کننده: رسول خدا (۸) فرایند: رهسپار شدند؛ شرایط: به فرمان رسول خدا (۹) فرایند: هجرت کرد؛ کنش‌گر: پیامبر (۱۰) فرایند: جای دادند؛ کنش‌گر: انصار؛ کنش‌پذیر: مسلمانان مهاجر (۱۱) فرایند: ایجاد کرد؛ کنش‌گر: رسول خدا؛ کنش‌پذیر: پیوند برادری؛ شرایط: میان مهاجر و انصار (۱۲) فرایند: عبور کرد؛ کنش‌گر: یکی از مسلمانان
فرایند رابطه‌ای	(۱) فرایند: شدند (اسنادی)؛ حامل: مسلمانان؛ ویژگی: غافلگیر (۲) فرایند: است (اسنادی)؛ حامل: رسول اکرم؛ ویژگی: زنده (۳) فرایند: شد (اسنادی)؛ حامل: زندگی بر مسلمان‌ها؛ ویژگی: طاقت‌فرسا (۴) فرایند: بود (شناسایی)؛ شناخته: توطئه‌ی بزرگ؛ شناسنده: نقشه‌ی قتل پیامبر به‌وسیله‌ی قریش
فرایند ذهنی	(۱) فرایند: شنیدند؛ حس‌گر: محذوف «آنها»؛ پدیده: نام حضرت محمد و دین اسلام
فرایند وجودی	(۱) فرایند: نبود؛ موجود: مقاومت شخص رسول اکرم؛ حضرت علی و اندکی از اصحاب (۲) فرایند: باقی مانده بودند؛ موجود: جمعیت اندکی؛ شرایط: در کنار رسول اکرم
فرایند کلامی	(۱) فرایند: صداکردن؛ گوینده: رسول اکرم؛ گیرنده: اصحاب (۲) فرایند: سلام رساندن؛ گیرنده: پیامبر (۳) فرایند: آگاه کرد؛ گوینده: خداوند؛ گیرنده: پیامبرش (۴) فرایند: خواندند؛ گوینده: پیامبر؛ گفته (گفته شده)^۲: عقد برادری؛ شرایط: بین خود و علی ابن ابی‌طالب
فرایند رفتاری	(۱) فرایند: خوابید؛ رفتارگر: علی‌بن‌ابی‌طالب

۱. patient / goal

۲. verbiage

جدول ۴. نمونه‌ای از تجزیه و تحلیل فرایندهای حوزه‌ی سایر ادیان در مورد کتاب‌های صفارمقدم و «آزفا»

نوع فرایند	فرایند و شرکت‌کنندگان فرایند
فرایند مادی	۱) فرایند: حکومت کردن؛ کنش‌گر: اهریمن؛ کنش‌پذیر: بدی‌ها و خوبی‌ها؛ شرایط: در دین زرتشتی ۲) فرایند: پیکار کردن؛ کنش‌گر: هر کس؛ کنش‌پذیر: بدی و تاریکی؛ شرایط: در دین مانی ۳) فرایند: آفریدن؛ کنش‌گر: من؛ کنش‌پذیر: مهر؛ شرایط: برابر خود که اهورمزدا هستم.
فرایند رابطه‌ای	۱) فرایند: است (شناسایی)؛ شناخته: اهورامزدا؛ شناسنده: آفریننده و خداوند جهان؛ شرایط: در دین زرتشتی ۲) فرایند: است (شناسایی)؛ شناخته: مهر؛ شناسنده: آفریننده‌ی موجودات نیک، خداوند جنگ و نجات‌دهنده‌ی بشر ۳) فرایند: است (اسنادی)؛ حامل: دین مانی؛ ویژگی: ترکیبی از دین‌های دیگر؛ شرایط: در این دین ۴) فرایند: است (اسنادی)؛ شناخته: اوستا؛ شناسنده: کتاب مقدس و عظیم زرتشت ۵) فرایند: است (شناسایی)؛ شناخته: خدای بزرگ؛ شناسنده: اهورامزدا
فرایند ذهنی	۱) فرایند: دانستن؛ حس‌گر: مانی؛ پدیده: دین خود ۲) فرایند: دانستن؛ حس‌گر: زرتشت
فرایند وجودی	۱) فرایند: رواج داشتن؛ موجود: دین مانی؛ شرایط: در آسیا و اروپا ۲) فرایند: باقی ماندن؛ موجود: چند فصل از اوستای هخامنشی ۳) فرایند: وجود داشتن؛ موجود: اعتقاد به جهان دیگر، صراط، میزان و داوری، بهشت و دوزخ؛ شرایط: در این دین
فرایند کلامی	۱) فرایند: دعوت کردن؛ گوینده: زرتشت پیامبر ایرانی؛ گیرنده: جهانیان؛ گفته: پرستش اهورامزدا ۲) فرایند: گفتن؛ گوینده: اهورامزدا

جدول ۵. نمونه‌ای از تجزیه و تحلیل فرایندهای حوزه‌ی دینی بی‌نشان در مورد کتاب‌های جامعه‌الزهرا و جامعه‌المصطفی

نوع فرایند	فرایند و شرکت‌کنندگان فرایند
فرایند مادی	۱) فرایند: دادن؛ کنش‌گر: خدای متعال؛ کنش‌پذیر: نعمت‌های فراوان ۲) فرایند: آفریدن؛ کنش‌گر: خداوند؛ کنش‌پذیر: کلام ۳) فرایند: دادن؛ کنش‌گر: خداوند؛ کنش‌پذیر: این قدرت
فرایند رابطه‌ای	۱) فرایند: است (اسنادی)؛ حامل: خدا؛ ویژگی: همراه شما ۲) فرایند: می‌شود (اسنادی)؛ حامل: دعا؛ ویژگی: قبول ۳) فرایند: است (اسنادی)؛ حامل: روزی دادن به موجودات روی زمین؛ ویژگی: کار خداوند بزرگ ۴) فرایند: است (اسنادی)؛ حامل: حق تعالی؛ ویژگی: غنی
فرایند ذهنی	۱) فرایند: پرستیدن؛ حس‌گر: انسان‌ها؛ پدیده: خدا
فرایند وجودی	۱) فرایند: هستیم؛ موجود: ما؛ شرایط: در محضر خدا
فرایند کلامی	۱) فرایند: فرمود؛ گوینده: خدا ۲) فرایند: پرسیدن؛ گوینده: محذوف (او)؛ گفته: علت نیامدن باران؛ گیرنده: خداوند ۳) فرایند: قسم داده است؛ گوینده: حضرت آدم؛ گیرنده: خدا ۴) فرایند: می‌فرماید؛ گوینده: خداوند کریم

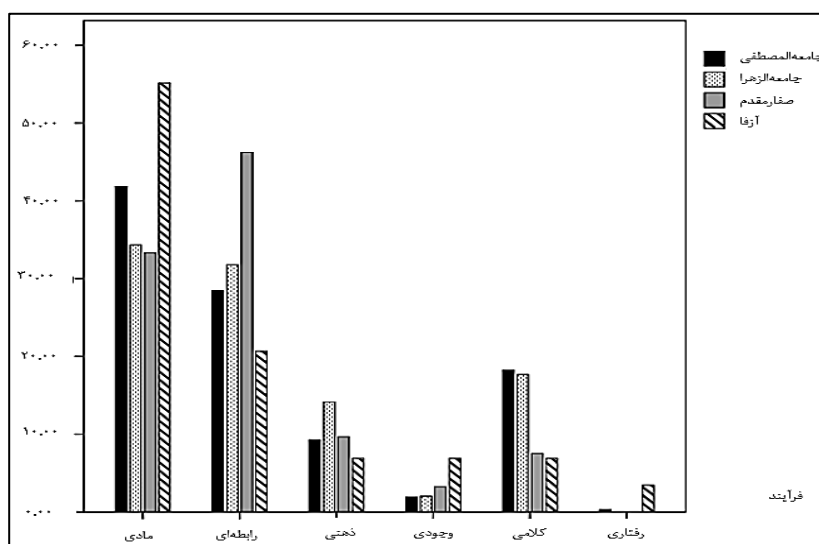
همچنین، میزان استفاده‌ی چهار کتاب مورد پژوهش از هر فرایند، در سه حوزه، بسامدگیری شد که نتایج آن به صورت درصدی در جدول (۶) آمده است.

جدول ۶. درصد استفاده از فرایندها در سه حوزه در هر کتاب

نام کتاب	نوع گفتمان	فرایند مادی	فرایند رابطه‌ای	فرایند ذهنی	فرایند وجودی	فرایند کلامی	فرایند رفتاری
جامعه‌المصطفی	اسلام	۴۱,۸۵٪	۲۸,۴۳٪	۹,۲۶٪	۱,۹۱٪	۱۸,۲۱٪	۰,۳۱٪
	سایر ادیان	۲۵٪	۵۰٪	۲۵٪	۰	۰	۰
	بی‌نشان	۳۱,۴۹٪	۳۴,۸۰٪	۲۱,۵۴٪	۱,۶۵٪	۹,۹۴٪	۰,۵۵٪
جامعه‌الزهرا	اسلام	۳۴,۳۴٪	۳۱,۸۱٪	۱۴,۱۴٪	۲,۰۲٪	۱۷,۶۷٪	۰
	سایر ادیان	۱۵,۶۲٪	۱۵,۶۲٪	۳۱,۲۵٪	۳,۱۲٪	۳۴,۳۷٪	۰
	بی‌نشان	۲۷,۳۸٪	۳۶,۹۰٪	۲۳,۸۰٪	۴,۱۶٪	۷,۱۴٪	۰,۷۸٪
صفا مقدم	اسلام	۳۳,۳۳٪	۴۶,۲۳٪	۹,۶۷٪	۳,۲۲٪	۷,۵۲٪	۰
	سایر ادیان	۳۰,۱۵٪	۵۳,۹۶٪	۳,۱۷٪	۷,۹۳٪	۴,۷۶٪	۰
	بی‌نشان	۱۳,۹۵٪	۵۱,۱۶٪	۱۶,۲۷٪	۲,۳۲٪	۱۶,۲۷٪	۰
آزفا	اسلام	۵۵,۱۷٪	۲۰,۶۸٪	۶,۸۹٪	۶,۸۹٪	۶,۸۹٪	۳,۴۴٪
	سایر ادیان	۱۳,۰۴٪	۷۸,۲۶٪	۴,۳۴٪	۴,۳۴٪	۰	۰
	بی‌نشان	۲۰٪	۵۰٪	۳۰٪	۰	۰	۰

۱,۲,۴. بازنمایی اسلام

نمودار زیر نشان می‌دهد که در هر یک از کتاب‌های مورد نظر، حوزه‌ی معنایی اسلام از طریق چه فرایندهایی بازنمایی شده است.

نمودار ۲. انواع فرایندها در بازنمایی حوزه‌ی معنایی اسلام

همان‌طور که مشاهده می‌شود، در کتاب جامعه‌المصطفی، «فرایند مادی» بیشترین بسامد را در گفتمان دینی اسلامی دارد. فرایند مادی نشان‌دهنده‌ی رخ دادن و اتفاق افتادن، عمل کردن و عمل‌گرایی است. گفتمان دینی اسلام در کتاب جامعه‌المصطفی تا حد زیادی یک گفتمان پویا و فعال است. نویسندگان این کتاب، با بیان داستان‌ها و ماجراهای مربوط به اسلام، آن را به‌عنوان موضوع و واقعیتی بیان کرده‌اند که در عمل اتفاق افتاده است.

پس از فرایند مادی، «فرایند رابطه‌ای» بیشترین بسامد را دارد. فرایند رابطه‌ای فرایندی است که مقوله‌ها را طبقه‌بندی و معرفی می‌کند و نسبت می‌دهد. نسبت دادن برخی از ویژگی‌ها به اسلام و نیز معرفی و شناساندن برخی از مسائل و اصول اسلامی به زبان‌آموزان پس از گفتمان عمل‌گرایی در این کتاب وجود دارد.

«فرایند کلامی» که یک فرایند فرعی است، در جایگاه سوم قرار دارد؛ زیرا در این کتاب، علاوه بر اعمال به جای مانده از دین اسلام و بزرگان اسلام، کلام به جای مانده از ایشان نیز برجسته شده است. بنابراین، وجود فرایند فرعی کلامی در مرتبه‌ی سوم و قبل از فرایند اصلی ذهنی که نشان‌دهنده‌ی موضوع‌های ذهنی و انتزاعی است، قابل تصور است. اسلام در این کتاب، با استفاده از فرایند مادی، به‌طور ملموس ارائه شده است. بنابراین فرایندهای ذهنی و مسائل انتزاعی جایگاه کمتری برای حضور دارند.

«فرایند وجودی» و «فرایند رفتاری» که جزو فرایندهای فرعی هستند، در این گفتمان بسیار اندک دیده می‌شوند. فرایند وجودی، وجود یک واقعیت را بدون هر گونه قضاوتی در مورد آن به نمایش می‌گذارد. نویسندگان این کتاب با نشان دادن اسلام به‌عنوان یک واقعیت پویا، بیشتر از این که بر جنبه‌های وجودی اسلام تأکید کنند، آن را بدیهی دانسته و بیشتر در قالب موضوعات عملی نشان داده‌اند.

«فرایند رفتاری» که نشان‌دهنده‌ی رفتارهای فیزیولوژیکی و روان‌شناختی انسان است، به نظر می‌رسد که در مجموع در گفتمان دینی کمتر حضور دارد و این شاید به این دلیل باشد که وقتی صحبت از دین و گفتمان دینی می‌شود، پای مسائلی فراتر از انسان و رفتارهای فیزیولوژیکی و روان‌شناختی او به میان می‌آید.

کتاب جامعه‌الزهره تا حدود زیادی از لحاظ وجود فرایندها در گفتمان دینی اسلام به کتاب جامعه‌المصطفی شباهت دارد و تنها تفاوت‌هایی جزئی را می‌توان در گفتمان اسلامی این دو کتاب یافت. به‌عنوان مثال، در گفتمان اسلامی کتاب جامعه‌الزهره، بین فرایند مادی و فرایند رابطه‌ای تفاوت چشمگیری وجود ندارد. گفتمان اسلامی کتاب جامعه‌الزهره از لحاظ واقعیت‌گرایی، موضع بی‌نشان‌تری نسبت به کتاب جامعه‌المصطفی دارد و بیشتر درصدد معرفی و شناساندن اسلام به فارسی‌آموزان است تا نشان دادن آن

به‌عنوان بخشی بدیهی از زندگی عملی مردم. در این دو کتاب به نظر می‌رسد که هدف، تنها زبان‌آموزی نیست و نگاهی هم به آموزش مفاهیم دینی در کنار آموزش زبان فارسی احساس می‌شود.

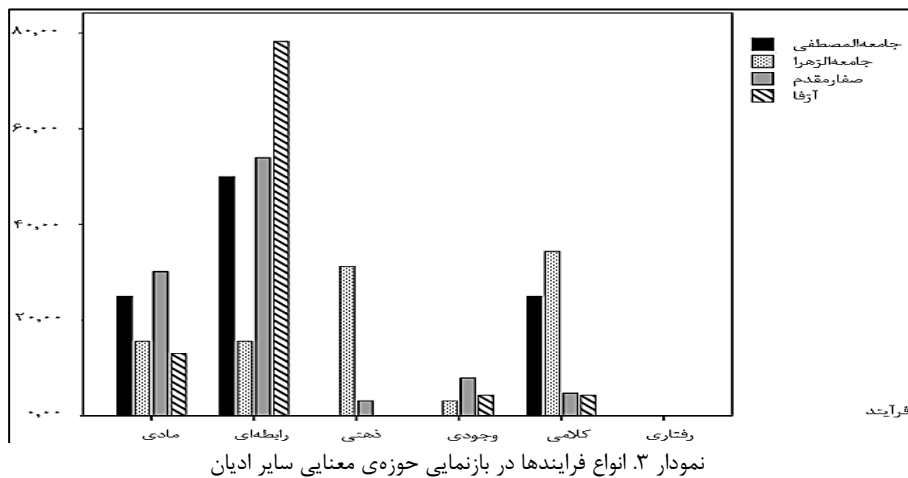
در گفتمان دینی اسلامی کتاب صفارمقدم، برخلاف دو کتاب فوق، بسامد فرایند رابطه‌ای از فرایند مادی بیشتر است. فرایند ذهنی در مرتبه‌ی سوم و پس از آن فرایند کلامی قرار دارد. فرایند وجودی، رتبه‌ی پنجم را دارد و فرایند رفتاری در این گفتمان وجود ندارد. در مجموع، در گفتمان دینی اسلامی کتاب صفارمقدم، بسامد فرایندهای اصلی بیشتر از فرایندهای فرعی است. به نظر می‌رسد که گفتمان اسلامی در کتاب صفارمقدم بیش از آن که بیانگر ابعاد عملی اسلام باشد، مبنی بر معرفی و شناساندن اسلام و مسائل مربوط به اسلام به زبان‌آموزان به‌عنوان دینی است که در ایران وجود دارد. نویسنده‌ی این کتاب پس از شناساندن اسلام، آن را به‌عنوان واقعیتی معرفی می‌کند که در ایران پذیرفته شده و در زندگی عملی مردم نمود دارد. در سراسر کتاب نیز بندهایی وجود دارد که نشانگر تأثیر ایران و ایرانیان بر رشد و شکوفایی اسلام است.

در گفتمان اسلامی کتاب آزفا، همانند کتاب جامعه‌المصطفی و کتاب جامعه‌الزهرا، بسامد فرایند مادی بیشتر از سایر فرایندها است. پس از آن، فرایند رابطه‌ای قرار دارد. در مرتبه‌ی سوم، بسامد فرایندهای ذهنی، وجودی و کلامی تقریباً یکسان است. فرایند رفتاری رتبه‌ی آخر در این گفتمان را دارد. گفتمان اسلامی در کتاب آزفا گفتمانی واقع‌گرایانه است. در «آزفا» با وجود این که واژه‌های حوزه‌ی معنایی اسلام اندک هستند و حتی حوزه‌ی معنایی سایر ادیان، برجسته‌تر از اسلام نشان داده شده است، همان گفتمان اندکی که درباره‌ی اسلام وجود دارد، گفتمانی است که اسلام را به‌عنوان واقعیت و چیزی که در عمل اتفاق افتاده معرفی می‌کند. فرایند رابطه‌ای در این گفتمان حاکی از شناساندن اسلام و فرهنگ اسلامی به زبان‌آموزان است. رویکرد اصلی و غالب نویسنده‌ی کتاب «آزفا»، حاکی از معرفی اسلام به‌عنوان بخشی عملی از زندگی ایران است.

در مجموع فرایندهای مادی و رابطه‌ای، فرایندهای غالب در گفتمان دینی اسلامی در کتاب‌های فوق هستند.

۲،۲،۴. بازنمایی سایر ادیان

نمودار زیر نشان می‌دهد که در هر یک از کتاب‌های مورد نظر، حوزه‌ی معنایی «سایر ادیان» از طریق چه فرایندهایی بازنمایی شده است.

همان‌طور که مشاهده می‌شود، در کتاب جامعه‌المصطفی که کمترین واژه‌های سایر ادیان را دارا است، «فرایند رابطه‌ای» بیشترین بسامد را دارد و پس از آن، فرایندهای کلامی و مادی قرار دارند. سایر فرایندها در این گفتمان کتاب دیده نمی‌شود. گفتمان سایر ادیان در کتاب جامعه‌المصطفی، کاملاً حاشیه‌ای و کم‌رنگ است. در این کتاب، اسلام پویا و دارای وجوه عملی نشان داده شده است، اما ادیان دیگر، حالتی منفعل و ایستا دارند که تنها درباره‌ی ویژگی‌های آن اطلاعاتی به زبان‌آموزان داده شده است.

در گفتمان سایر ادیان در کتاب جامعه‌الزهررا، فرایند غالب، «فرایند کلامی» است که یک فرایند فرعی است. این فرایند، نشانه‌ی روابط نمادینی است که در خودآگاه انسان ساخته و در قالب سخن ریخته می‌شود (هلیدی و متیسن، ۲۰۰۴: ۱۷۷). پس از آن، فرایند ذهنی است و فرایند رابطه‌ای و فرایند مادی در مرتبه‌ی بعدی قرار دارند. سپس فرایند وجودی است که به میزان کمی دیده می‌شود و نشان‌دهنده‌ی وجود سایر ادیان بدون قضاوت‌گوینده یا نویسنده درباره‌ی آن است. به نظر می‌رسد که سایر ادیان در کتاب جامعه‌الزهررا، بیش از این که جنبه‌ی واقعی و عملی داشته باشد، جنبه‌ی ذهنی و انتزاعی دارد. گفتمان دینی این کتاب که بیشتر رنگ و بوی اسلامی دارد، سایر ادیان را بیشتر با رویکردی ذهنی و انتزاعی نشان داده است.

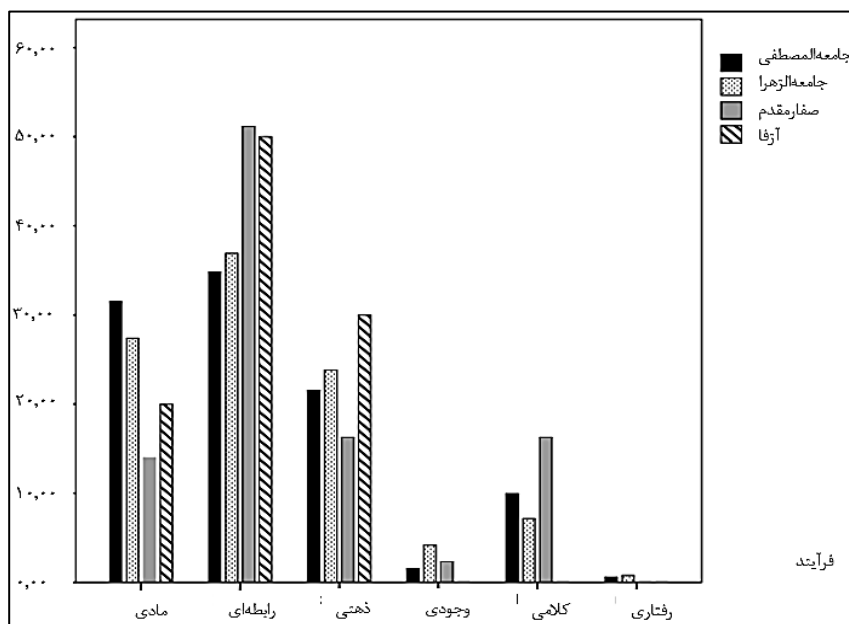
کتاب صفا و مقدم بیشترین تعداد واژه‌های سایر ادیان را به خود اختصاص داده است. فرایند غالب در این بخش، «فرایند رابطه‌ای» است. پس از آن به ترتیب فرایندهای مادی، وجودی، کلامی و ذهنی قرار دارند. در این کتاب، با استفاده از فرایند رابطه‌ای از نوع شناسایی، سایر ادیان به زبان‌آموزان شناسانده شده‌اند. اسلام نیز در کنار سایر ادیان ایرانی به زبان‌آموزان معرفی شده است. سپس فرایند مادی، کنش و عمل را در سایر ادیان نشان می‌دهد. فرایند وجودی در این بخش، بیانگر وجود ادیان ایرانی در زمان‌های گذشته در ایران است.

در گفتمان دینی سایر ادیان در کتاب «آزفا» نیز مانند کتاب صفارمقدم، «فرایند رابطه‌ای» فرایند غالب است زیرا در این کتاب نیز سایر ادیان با استفاده از فرایند رابطه‌ای از نوع شناسایی به زبان‌آموزان معرفی شده است و نویسنده در کتاب آزفا، سایر ادیان، مخصوصاً دین زرتشتی را معرفی کرده است. پس از فرایند رابطه‌ای، فرایند مادی قرار دارد. تفاوت این دو فرایند در این کتاب چشمگیر است. قرار گرفتن فرایند مادی پس از فرایند رابطه‌ای، حاکی از معرفی سایر ادیان به‌عنوان یک واقعیت به زبان‌آموزان است. در مرتبه‌ی سوم، فرایند کلامی و فرایند وجودی قرار دارند. این دو فرایند به لحاظ بسامد وقوع، تقریباً با یکدیگر برابر و بیانگر واقعیتی هستند که در گذشته در ایران وجود داشته است و اکنون به زبان‌آموزان معرفی می‌شوند. فرایند ذهنی و رفتاری در گفتمان دینی سایر ادیان در کتاب آزفا وجود ندارد.

به‌طور خلاصه می‌توان گفت که فرایندهای غالب در گفتمان دینی سایر ادیان در کتاب‌های «صفارمقدم»، «آزفا» و «جامعه‌المصطفی»، فرایند رابطه‌ای و در کتاب «جامعه‌الزهرا»، فرایندهای کلامی و ذهنی هستند.

۳.۲.۴. بازنمایی حوزه‌ی دینی بی‌نشان

نمودار زیر نشان می‌دهد که در کتاب‌های مورد نظر، حوزه‌ی معنایی دینی بی‌نشان از طریق چه فرایندهایی بازنمایی شده است.

نمودار ۴. انواع فرایندها در بازنمایی حوزه‌ی معنایی بی‌نشان

همان‌طور که مشاهده می‌شود در گفتمان دینی بی‌نشان در کتاب‌های جامعه‌المصطفی و کتاب جامعه‌الزهرا، «فرایند رابطه‌ای» بالاترین بسامد را دارد و سپس به ترتیب، فرایندهای مادی، ذهنی، کلامی، وجودی و رفتاری دیده می‌شود. به نظر می‌رسد که در گفتمان دینی بی‌نشان در این دو کتاب، معرفی و شناسایی دین به‌طور بی‌نشان و عام به زبان‌آموزان و نیز نسبت دادن ویژگی‌هایی به آن در اولویت قرار گرفته است. فرایند رابطه‌ای، بیانگر حالت ایستایی و توصیف حالت «بودن» در مقابل «عمل کردن» نیز می‌باشد. در این گفتمان، عمل و واقع‌گرایی نیز مشاهده می‌شود. پس از آن، مسائل ذهنی و انتزاعی، سخن و نقل قول و صحبت از وجود دین است. در سطح بسیار کمتری از این گفتمان، دین در رفتارهای انسانی نشان داده شده است.

در گفتمان دینی بی‌نشان در کتاب صفارمقدم، «فرایند رابطه‌ای» بیشترین بسامد را دارد. پس از آن به ترتیب فرایندهای کلامی، ذهنی و مادی با اختلافی جزئی و تقریباً یکسان قرار دارند. «فرایند وجودی» در مرتبه‌ی بعدی قرار گرفته است. «فرایند رفتاری» در این گفتمان وجود ندارد. در کل، گفتمان دینی بی‌نشان در کتاب صفارمقدم، بیش از این که جنبه‌ی واقع‌گرایانه و عملی داشته باشد، جنبه‌ی شناسایی و اسنادی دارد. در این کتاب، نسبت به دو کتاب دیگر، دین حالت ایستایی بیشتری دارد تا پویایی. قسمتی از گفتمان دینی بی‌نشان در این کتاب نشان‌دهنده‌ی دین در قالب مسائل ذهنی و انتزاعی، سخن‌ها و کنش‌ها است و همچنین، وجود دین بدون قضاوت درباره‌ی آن را بازنمایی می‌کند. اما در مجموع، قسمت بسیار زیادی از گفتمان دینی بی‌نشان در کتاب صفارمقدم به معرفی و شناساندن دین اختصاص دارد تا قضاوت درباره‌ی واقعی بودن آن. در این کتاب، دین و دین‌های ایرانی و اسلام به‌عنوان قسمتی از فرهنگ ایرانی به زبان‌آموزان معرفی می‌شود.

در گفتمان دینی بی‌نشان در کتاب «آزفا» به ترتیب، فرایندهای رابطه‌ای، ذهنی و مادی قرار دارند. سایر فرایندها در گفتمان دینی بی‌نشان این کتاب وجود ندارند. در کتاب «آزفا» نیز مانند کتاب صفارمقدم، دین جنبه‌ی واقع‌گرایانه‌ی کمتری دارد. در این کتاب، دین بیشتر حالتی منفعل و قابل‌معرفی دارد که نویسنده‌ی این کتاب آن را به زبان‌آموزان می‌شناساند و یا ویژگی‌هایی را به دین نسبت می‌دهد. در این کتاب نیز دین و فرهنگ دینی ایرانیان به زبان‌آموزان شناسانده شده است و علاوه بر شناساندن دین به زبان‌آموزان، در برخی موارد، دین در قالب عوامل ذهنی و انتزاعی، و به میزان کمتر در قالب عمل و واقعیت بازنمایی شده است.

در مجموع، «فرایند رابطه‌ای»، در گفتمان دینی «بی‌نشان» در کتاب‌های فوق، فرایند غالب است. سه فرایند اصلی مادی، رابطه‌ای و ذهنی در این نوع گفتمان، بسامد بیشتری از سه فرایند فرعی دارند.

مباحث فوق نشان می‌دهد که در کتاب‌های مورد نظر در مجموع، در گفتمان دینی اسلام، فرایند مادی و فرایند رابطه‌ای، و در گفتمان دینی سایر ادیان و گفتمان بی‌نشان، فرایند رابطه‌ای بیشترین بسامد را دارند.

۳.۴. تفاوت و تشابه گفتمان دینی در کتاب‌ها

در جدول (۷)، بسامد وقوع فرایندها در هر سه حوزه در چهار کتاب نشان داده شده است. همان‌طور که در این جدول مشاهده می‌شود، کتاب جامعه‌المصطفی و کتاب آرفا، با توجه به فرایندهای غالب در هر گفتمان به یکدیگر شباهت دارند. کتاب جامعه‌الزهرا و کتاب صفارمقدم، با دو کتاب دیگر متفاوت هستند. همچنین، این دو کتاب با یکدیگر نیز متفاوت هستند. از لحاظ بسامد وقوع و ترتیب فرایندها، کتاب جامعه‌المصطفی و کتاب جامعه‌الزهرا در «گفتمان دینی اسلام» و «گفتمان دینی بی‌نشان» به یکدیگر شباهت دارند. با وجود این که پراکندگی فرایندها در «گفتمان دینی سایر ادیان» در این دو کتاب به یکدیگر شباهت ندارد، در مجموع، این دو کتاب (که از لحاظ پراکندگی فرایندها هم کاملاً بر یکدیگر منطبق نیستند)، نسبت به سایر کتاب‌ها شباهت بیشتری با یکدیگر دارند.

جدول ۷. فرایندهای موجود در سه حوزه در کتاب‌های مورد نظر به ترتیب بسامد

نام کتاب	نوع گفتمان	فرایند غالب در هر گفتمان	فرایندها به ترتیب بسامد وقوع در هر گفتمان
جامعه‌المصطفی	اسلام	مادی	مادی، رابطه‌ای، کلامی، ذهنی، وجودی، رفتاری
	سایر ادیان	رابطه‌ای	رابطه‌ای، مادی، کلامی
	بی‌نشان	رابطه‌ای	رابطه‌ای، مادی، ذهنی، کلامی، وجودی، رفتاری
جامعه‌الزهرا	اسلام	مادی و رابطه‌ای	مادی، رابطه‌ای، کلامی، ذهنی، وجودی
	سایر ادیان	کلامی و ذهنی	کلامی، ذهنی، مادی و رابطه‌ای، وجودی
	بی‌نشان	رابطه‌ای	رابطه‌ای، مادی، ذهنی، کلامی، وجودی، رفتاری
صفارمقدم	اسلام	رابطه‌ای	رابطه‌ای، مادی، ذهنی، کلامی، وجودی
	سایر ادیان	رابطه‌ای	رابطه‌ای، مادی، وجودی، کلامی، ذهنی
	بی‌نشان	رابطه‌ای	رابطه‌ای، مادی، ذهنی، کلامی، وجودی
آرفا	اسلام	مادی	مادی، رابطه‌ای، ذهنی، وجودی، کلامی، رفتاری
	سایر ادیان	رابطه‌ای	رابطه‌ای، مادی، کلامی، وجودی
	بی‌نشان	رابطه‌ای	رابطه‌ای، مادی، ذهنی، کلامی، وجودی

۵. نتیجه‌گیری

در این پژوهش، واژه‌ها و بندهای دارای بار دینی با توجه به حوزه‌های معنایی، در سه حوزه دینی «اسلام»، «سایر ادیان» و «بی‌نشان» طبقه‌بندی شده و از منظر «فرانقش اندیشگانی» و «فرایندها» مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. نتایج نشان می‌دهد در کتاب جامعه‌المصطفی و کتاب جامعه‌الزهرا، «اسلام»، و

در کتاب آرفا، حوزه‌ی «سایر ادیان» و مخصوصاً دین زرتشتی برجسته‌تر است و در کتاب صفارمقدم، این سه حوزه‌ی معنایی دینی به‌طور یکسان در کتاب پراکنده شده‌اند.

همچنین، نتایج این پژوهش نشانگر آن است که به لحاظ استفاده از فرایندها در گفتمان دینی، کتاب جامعه‌المصطفی و کتاب جامعه‌الزهرا به یکدیگر شباهت بیشتری دارند. کتاب «جامعه‌المصطفی»، در مقایسه با سه کتاب دیگر، دینی‌تر است و گفتمان دینی غالب در این کتاب، گفتمان دینی اسلامی است. «فرایند مادی» در گفتمان دینی اسلامی در این کتاب، بیشترین بسامد را دارد و این نشان می‌دهد که اسلام در این کتاب به شیوه‌ای واقع‌گرایانه، عملی و به‌عنوان یک حقیقت پویا و اتفاقی که در واقعیت به وقوع پیوسته، به زبان‌آموزان معرفی شده است. اما در گفتمان دینی «بی‌نشان» و «سایر ادیان»، «فرایند رابطه‌ای» بیشترین بسامد را در این کتاب دارد و در نتیجه، گفتمان دینی بی‌نشان و سایر ادیان در این کتاب جنبه‌ی منفعل و غیرفعال دارد. در این کتاب دوازده آیه و شش حدیث به زبان عربی وجود دارد که نشان می‌دهد این کتاب برای زبان‌آموزانی تألیف شده که با دین اسلام، آیات و احادیث آشنایی دارند و می‌توان گفت که کتاب مذکور با فارسی‌آموزانی ارتباط دارد که فارسی را به دلایل و انگیزه‌های دینی می‌آموزند.

بررسی‌ها نشان داد که گفتمان دینی غالب در کتاب «آموزش فارسی جامعه‌الزهرا» نیز گفتمان دینی اسلامی است و در این گفتمان، «فرایند مادی»، بیشترین بسامد را دارد و «فرایند رابطه‌ای» با اختلاف اندکی در رتبه‌ی دوم قرار دارد. اسلام و اصول اسلامی در این کتاب علاوه بر عمل و کنش، با معرفی و شناسایی نیز همراه است. در گفتمان دینی «سایر ادیان» در این کتاب، فرایندهای کلامی و ذهنی بیشترین بسامد را دارند؛ یعنی سایر ادیان در کتاب جامعه‌الزهرا بیشتر جنبه‌ی انتزاعی دارد. در خصوص گفتمان دینی بی‌نشان نیز دریافتیم که در کتاب مذکور، «فرایند رابطه‌ای» بیشترین بسامد را دارد که نشان‌دهنده‌ی جنبه‌ی منفعل و غیرفعال این گفتمان است. در این کتاب، یک آیه و یک حدیث به زبان عربی وجود دارد و این نشان می‌دهد که از فارسی‌آموزانی که این کتاب را می‌خوانند انتظار آشنایی با دین اسلام، آیات و احادیث می‌رود. احتمالاً این کتاب نیز به دلیل گفتمان اسلامی غالب و وجود آیه و حدیث در آن، برای زبان‌آموزانی که انگیزه‌های دینی دارند، در نظر گرفته شده است.

در مورد کتاب صفارمقدم نیز پژوهش ما نشان داد که گفتمان دینی اسلامی، سایر ادیان و بی‌نشان تقریباً برابر هستند و فرایند غالب در آنها، «فرایند رابطه‌ای» از نوع رابطه‌ی شناسایی است. در این کتاب کمتر به جنبه‌های عملی دین پرداخته شده و دین به‌عنوان زیرمجموعه‌ای از فرهنگ و تمدن ایران به زبان‌آموزان معرفی شده و اسلام و سایر ادیان ایرانی نیز به زبان‌آموزان شناسانده شده‌اند. در کتاب مورد بحث، تأثیراتی که ایرانیان بر رشد و شکوفایی اسلام داشته‌اند نیز به چشم می‌خورد.

با بررسی کتاب آموزش زبان فارسی (آزفا) نیز این گونه دریافتیم که در این کتاب، که نسبت به سه کتاب دیگر، کمترین بار دینی را دارا است (برخلاف کتاب‌های جامعه‌المصطفی، جامعه‌الزهرا و صفارمقدم) «گفتمان دینی سایر ادیان» برجسته‌تر از «گفتمان دینی بی‌نشان و اسلامی» است و «فرایند رابطه‌ای» در گفتمان دینی بی‌نشان و سایر ادیان، فرایند غالب است؛ زیرا سایر ادیان و به‌طور خاص دین زرتشتی، از طریق فرایند رابطه‌ای از نوع رابطه‌ای شناسایی، به زبان‌آموزان معرفی و شناسانده شده‌اند. در گفتمان دینی اسلامی نیز فرایند غالب، فرایند مادی است. نویسنده‌ی کتاب، اسلام را به‌عنوان بخشی عملی که در زندگی مردم وجود دارد، نشان داده است. در این کتاب مانند کتاب صفارمقدم، ایران و ایرانیان (شرکت‌کنندگان در فرایند) بر اسلام و رشد آن تأثیرگذار نشان داده شده‌اند.

منابع:

- ادیب‌زاده، م. (۱۳۷۸). *زبان، گفتمان و سیاست خارجی*. تهران: انتشارات اختران.
- تولان، م. (۱۳۸۶). *روایت‌شناسی: درآمدی زبان‌شناختی-انتقادی*. ترجمه‌ی سیده فاطمه علوی و فاطمه نعمتی. تهران: انتشارات سمت.
- ثمره، ی. (۱۳۷۲). *آموزش زبان فارسی (آزفا) (جلد ۴)*. تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.
- دبیرمقدم، م. (۱۳۸۴). *زبان‌شناسی نوین: دستاوردها و افق‌ها*. مجموعه مقالات نخستین همایش زبان‌شناسی و آموزش زبان (گرایش‌های نوین در زبان‌شناسی و آموزش زبان) (جلد اول). تهران: انتشارات سمت.
- رسولی موسوی، س. ف. (۱۳۸۷). *آموزش زبان فارسی (جلد ۶)*. قم: انتشارات جامعه‌الزهرا.
- صفارمقدم، ا. (۱۳۸۲). *زبان فارسی (تاریخ فرهنگ و تمدن ایران، جلد ۴)*. تهران: انتشارات شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی.
- فردی، ا. و زهرایی، ا. (۱۳۸۷). *آموزش فارسی به فارسی (جلد ۷)*. قم: انتشارات جامعه‌المصطفی.
- فرکلاف، ن. (۱۳۷۹). *تحلیل انتقادی گفتمان*. ترجمه‌ی گروه مترجمان. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- مهاجر، م. و نبوی، م. (۱۳۷۶). *به سوی زبان‌شناسی شعر؛ رهیافتی نقش‌گرا*. تهران: نشر مرکز.

- Butler, C. S.** (2004). Functionalist theories of language. In K. Brown (Ed.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics* (2nd edition) (Vol. 4: 697-704). Oxford: Elsevier.
- Fowler, R.** (1994). *Language in the News: Discourse and Ideology in the Press*. USA & Canada: Routledge.
- Halliday, M. A. K. & C. Matthiessen.** (2004). *An Introduction to Functional Grammar* (3rd edition). London: Arnold.
- Halliday, M. A. K. & R. Hassan.** (1985). *Cohesion in English*. London: Longman.

Halliday, M. A. K. (1994). *An Introduction to Functional Grammar* (2nd edition). London: Arnold.